

Φιλοσοφικές προσεγγίσεις της αρχιτεκτονικής σκέψης

1. Εισαγωγή: Στόχος του κειμένου¹

Όταν συγκριθεί με την αφθονία μας, το παρελθόν ίσως φανεί πολύ φτωχό. Όμως ο πλούτος μας σε γεγονότα δεν είναι αναγκαστικά πλούτος και σε σκέψεις. Αν δεν πετύχουμε να βρούμε κάποιο μίτο της Αριάδνης που να μας βγάλει από το λαβύρινθο, δεν μπορούμε να δίδουμε πραγματικά τον γενικό χαρακτήρα του ανθρώπινου πολιτισμού ή θα μένουμε χαμένοι μέσα σε έναν όγκο αποσυνδεδεμένων κι αποσυνθεμένων δεδομένων που φαίνονται στερημένα από κάθε εννοιολογική ενότητα.

Ernst Cassirer²

Οι παραπάνω σκέψεις του Ερνστ Κασσίρερ σκιαγραφούν με καθαρότητα το κεντρικό πνευματικό αίτημα της σύγχρονης εποχής: τη νοηματική οργάνωση και την εννοιολογική σύνθεση ενός μεγάλου όγκου γνώσεων, πληροφοριών, τεχνολογικών καινοτομιών και εμπειρικών γεγονότων σε ένα πολιτισμικό όλον, σε μία ενότητα ηθικής και κοινωνικής ζωής του ανθρώπου. Το πνευματικό αυτό αίτημα αποδεικνύεται εξαιρετικά επίκαιρο και στο χώρο της αρχιτεκτονικής δημιουργίας, έρευνας και παιδείας. Η αποσπασματικότητα και η αστάθεια των νέων κοινωνικών, οικονομικών, οικολογικών και παραγωγικών σχέσεων, αναγκών και προβλημάτων, η αλλαγή της δομής των επαγγελματιών, η αυξανόμενη διόγκωση της μαζικής κουλτούρας³, η κατατρεγμένη ροή των εικόνων και οι νέες ψηφιακές τεχνολογίες επηρεάζουν φανερά την οργάνωση των λειτουργιών της πόλης, την αρχιτεκτονική δομή των δημόσιων χώρων, τη φυσιογνωμία των πεδίων κατοίκησης.

Στο παρόν κείμενο επιχειρούμε μία φιλοσοφική και ιστορική προσέγγιση επιλεγμένων γραπτών αρχιτεκτονικών λόγων της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, σε μια προσπάθεια να διατυπώσουμε μια κριτική στάση απέναντι στην αυξανόμε-

* Ο Νικόλαος-Ίων Τερζόγλου είναι αρχιτέκτων, διδάκτωρ ΕΜΠ.

νη πολυπλοκότητα των παραπάνω εξελίξεων. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζουμε το κείμενο *De Re Aedificatoria* του Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι⁴, το κείμενο *Architecture, Essai sur l'Art* του Ετιέν-Λουί Μπουλλέ⁵ και το μανιφέστο *Vers une Architecture* του Λε Κορμπυζιέ.⁶

Στόχος του άρθρου είναι η διερεύνηση βασικών εννοιολογικών δομών της αρχιτεκτονικής σκέψης μέσα από την ερμηνευτική ανάλυση των παραπάνω κειμένων, σε συνάρτηση με τα κοσμοθεωρητικά πλαίσια της Αναγέννησης, του Διαφωτισμού και του Μοντερνισμού. Με αυτόν τον τρόπο, προτείνουμε ένα αρχικό πλαίσιο ιδεών, αξιών και θεωριών που ενδεχομένως μπορεί να συμβάλει στην εννοιολογική συνοχή του αποσπασματικού, πολύπλοκου και ρευστού χώρου των σύγχρονων αρχιτεκτονικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δεδομένων.

2. Ορισμοί εννοιών – Μέθοδος – Λόγοι επιλογής των κειμένων

Δεχόμαστε πως ο όρος «έννοια» περιγράφει ένα αφηρημένο λογικό σχήμα⁷ της σκέψης που συμπυκνώνει τα ουσιώδη γνωρίσματα ενός συνόλου εμπειρικών όντων. Ο όρος «δομή» προσδιορίζει μια ολότητα σχέσεων ανάμεσα στα στοιχεία ενός συστήματος το οποίο διέπεται από νόμους σύνθεσης⁸. Συνεπώς, ως «εννοιολογική δομή» της αρχιτεκτονικής σκέψης θεωρούμε ένα σύνολο σχέσεων ανάμεσα σε έννοιες που δημιουργούν έναν νοητικό χώρο. Πιστεύουμε ότι οι νοητοί χώροι του αρχιτεκτονικού λόγου συμπυκνώνουν το ιστορικό νόημα, τις κοινωνικές αξίες και το ιδεολογικό περιεχόμενο των πραγματικών και υλικών χώρων ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια, υποστηρίζουμε ότι ο γραπτός αρχιτεκτονικός λόγος συμπυκνώνει μια αρχιτεκτονική γλώσσα επικοινωνίας ιδεών και αξιών⁹ του χώρου που εγγράφεται στην κοσμοθεωρητική τάξη¹⁰ κάθε ιστορικής εποχής. Έτσι, υιοθετώντας βασικές ιδέες του Giambattista Vico¹¹, του Wilhelm Dilthey¹², του R. G. Collingwood¹³, του Arthur O. Lovejoy¹⁴ και του Quentin Skinner¹⁵, η βασική μέθοδος ερμηνείας των γραπτών κειμένων του Λ. Μπ. Αλμπέρτι, του Ε.-Λ. Μπουλλέ και του Λε Κορμπυζιέ προσδιορίζεται ως μία ιστορία των εννοιών (*Begriffsgeschichte*)¹⁶, των ιδεών και των εννοιολογικών δομών της αρχιτεκτονικής γνώσης.

Οι λόγοι επιλογής των κειμένων του Αλμπέρτι, του Μπουλλέ και του Λε Κορμπυζιέ ως ιδεατών τύπων του αρχιτεκτονικού πνεύματος της εποχής τους θεμελιώνονται στη διαρκή επανερμηνεία και τις αλληπάλληλες προσεγγίσεις των έργων τους από μεγάλο αριθμό ερευνητών, ιστορικών και θεωρητικών της αρχιτεκτονικής, κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Επιπλέον, αν υιοθετήσουμε τα συμπεράσματα των ερευνών της Françoise Choay¹⁷, του Michael Baxandall¹⁸ και άλλων μελετητών, ο Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι θεμελίωσε τον

αρχιτεκτονικό λόγο των Νέων Χρόνων συγγράφοντας το καίμενο *De Re Aedificatoria* και ιδρύοντας την πειθαρχία της νεότερης αρχιτεκτονικής θεωρίας. Σύμφωνα με τις μελέτες του Emil Kaufmann¹⁹, του Jean-Marie Pérouse de Montclos²⁰ και άλλων ερευνητών, ο Ετιέν-Λουί Μπουλλέ μπορεί να θεωρηθεί ένας «επαναστάτης» αρχιτέκτων, ένας πρόαγγελος του αρχιτεκτονικού Μοντερνισμού του 20ού αιώνα κι ένας ιδιοφυής σχεδιαστής του Διαφωτισμού που δημιούργησε το έργο *Architecture, Essai sur l'Art* και επινόησε τη διανοητική ελευθερία της αρχιτεκτονικής ως συμβολικής γλώσσας του χώρου.

Τέλος, ο Kenneth Frampton²¹, ο Charles Jencks²² και πολλοί άλλοι μελετητές έχουν αναδείξει τη διαρκή σημασία του Λε Κορμπυζιέ για τον αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό Μοντερνισμό του 20ού αιώνα και την ευρύτερη θεμελίωση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής σκέψης και ευαισθησίας. Ο Λε Κορμπυζιέ διέδωσε και δίδαξε τη μοντέρνα αρχιτεκτονική σκέψη και πράξη σε γενιές αρχιτεκτόνων, μέσα από τα αρχιτεκτονικά και θεωρητικά του έργα, το μανιφέστο *Vers une Architecture* και τη δημόσια και μαχητική υποστήριξη των ιδεών του.

3. Η εποχή της Αναγέννησης: Αναγνώσεις

Η εποχή της Αναγέννησης σηματοδοτεί τη χειραφέτηση της φιλοσοφίας ως έλλογης και αυτόνομης έρευνας του φυσικού κόσμου από την επίσημη θρησκεία. Ο λόγος του ανεξάρτητου ατομικού υποκειμένου εγγράφεται ξανά στο ευρύτερο πλαίσιο μιας ανθρωποκεντρικής και κοσμικής σοφίας, η οποία επιχειρεί να ρυθμίσει την ηθική ζωή των αστικών κοινωνιών με τη βοήθεια του φυσικού φωτός της νόησης. Η ανάπτυξη των δημοκρατικών πόλεων της Ιταλίας και η σταδιακή παραχώρηση νομικών, διοικητικών και πολιτικών προνομίων σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα οδηγεί στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου αστικής διακυβέρνησης, η οποία, σύμφωνα με τον Γιάκομπ Μπούρκχαρτ, συλλαμβάνει το κράτος ως έργο τέχνης²³. Η απόπειρα σύνθεσης του νέου ατομικού υποκειμένου με τον ανοικτό χώρο της κοινωνίας και της ιστορίας, του λόγου με τον κόσμο και του νου με τη φύση σφραγίζει τον νεοπλατωνικό και στωικό χαρακτήρα του Αναγεννησιακού Αστικού Ουμανισμού. Ο Ουμανισμός, όπως έδειξαν οι Paul Oskar Kristeller²⁴ και Eugenio Garin²⁵, προέρχεται από τις *studia humanitatis*, δηλαδή τις ανθρωπιστικές σπουδές των ιταλικών σχολών, οι οποίες συνθέτουν τις τέχνες του λόγου με σκοπό μια νέα ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου. Το σύστημα αξιών του Ουμανισμού αντλεί τα πρότυπά του κυρίως από τους Ρωμαίους συγγραφείς της Αρχαιότητας και διατρέχει την αρχιτεκτονική σκέψη ενός σημαντικού εκπροσώπου του νέου αναγεννησιακού πνεύματος, του Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι.

4. Ο Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι και το κείμενο *De Re Aedificatoria*

Ο ουμανιστής Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι (Leon Battista Alberti, 1404-1472) διατυπώνει διαρκώς στα γραπτά του το στωικό και κικερώνειο ηθικό ιδανικό ενοποίησης της ατομικής θεωρησιακής ζωής του υποκειμένου με την έμπρακτη άσκηση της σοφίας (*sapientia*) στον δημόσιο χώρο και λόγο της πόλης (*eloquentia*)²⁶. Ο Αλμπέρτι συλλαμβάνει το νέο αναγεννησιακό υποκείμενο ως ενεργό φορέα ενός δημιουργικού λόγου που επιχειρεί να γεφυρώσει την εννοιολογική δομή του νου με την υλική φύση του κόσμου μέσα από μια εικαστική, αρχιτεκτονική και μαθηματική νοηματοδότηση του χώρου.

Στο κείμενο *Περί ζωγραφικής*,²⁷ ο ουμανιστής Αλμπέρτι αποδεικνύει καθαρά την πολύπλοκη δομή της σκέψης του, καθώς ενσωματώνει ιδέες από την Κλασική ρητορική και ποιητική, την αρχαία ελληνική σκέψη, την οπτική επιστήμη και την ηθική φιλοσοφία του Μεσαίωνα, για να κωδικοποιήσει την ανακάλυψη της προοπτικής από τον αρχιτέκτονα Φιλίππο Μπρουνελλέσκι²⁸ και να θεμελιώσει μία νέα κοινωνική θέση του καλλιτέχνη και έναν καινούριο νόμο κατανόησης της ζωγραφικής τέχνης. Ο Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι, συγγράφοντας το μείζον κείμενο *De Re Aedificatoria*, μεταφέρει τη νεοπλατωνική δομή της σκέψης του από την επικράτεια της ζωγραφικής στο πεδίο της αρχιτεκτονικής. Στον πρόλογο του έργου γράφει: «Πρέπει να κατανοήσουμε ότι το οικοδόμημα είναι κάποιο είδος σώματος, συστήματος και συντάγματος (*corpus*), το οποίο, όπως κάθε τέτοιο σώμα, σύστημα και σύνταγμα συγκροτείται από «*lineamentis*» και από «*materia*», δηλαδή από ιδέες και από ύλη. Οι ιδέες γεννιούνται μέσα στον ηθικό λόγο (*ingenio*), η ύλη παρέχεται από τη φύση (*natura*). Τα *lineamentis* απαιτούν τη σκόπιμη και προθετική σύλληψη του νου (*mentem cogitationemque*), ενώ η *materia* απαιτεί προσεκτική παρασκευή, πορισμό και επιλογή (*parationem selectionemque*)».²⁹

Η εννοιολογική διάκριση της ιδέας από την ύλη και του νου από τη φύση προσδιορίζει με σαφήνεια τη διπλή νοηματοδότηση της αρχιτεκτονικής ως δόμησης και ως οικοδόμησης. Σύμφωνα με τον Αλμπέρτι, η αρχιτεκτονική ως ιδεατή, οντολογική, πολιτειακή και ηθική σκέψη προϋπάρχει στον ανθρώπινο λόγο ως εγγενής, φυσική προδιάθεση δόμησης. Με άλλα λόγια, η δόμηση ως αφηρημένος νόμος είναι εδραιωμένη στο λόγο και την ψυχή του ανθρώπου. Η δόμηση θεμελιώνεται σε μία ιδέα που συνοψίζει την κοινωνική φύση της ανθρώπινης ζωής και τη συλλογική διάσταση της πόλης ως επικοινωνίας ηθικών αξιών³⁰. Η δόμηση, ως αφηρημένη ανθρώπινη κοσμιότητα, ως δημόσια ευπρέπεια, ως κόσμηση (*decoris, decorum*)³¹, ιδρύει έναν κόσμο ηθικών αξιών και συμβάλλει στη συνολική αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Μέσω της δόμησης ο αρχιτέκτων παράγει νοητικές δομές στο νου του πριν τη φυσική υλοποίησή τους.

Από την άλλη πλευρά, η οικοδόμηση, ως υλική πραγμάτωση της δόμησης, κατασκευάζει οικοδομές στον πραγματικό χώρο της πόλης. Θεωρούμε ότι η εννοιολογική διάκριση της δόμησης από την οικοδόμηση και της δομής από την οικοδομή προσδιορίζει την κεντρική εστία νοηματοδότησης του κειμένου *De Re Aedificatoria* και διατρέχει τη νοηματική οργάνωση των δέκα βιβλίων του. Σύμφωνα με τον Αλμπέρτι, η σύνθεση των αφηρημένων και καθολικών νόμων της αρχιτεκτονικής σκέψης με τις συγκεκριμένες, ατομικές συνθήκες της αρχιτεκτονικής πράξης επιτυγχάνεται μέσα από τη θεώρηση των ηθικών τύπων και των χαρακτήρων της ωραιότητας³². Ο αρχιτεκτονικός ηθικός κόσμος εγγράφεται το νοητό κάλλος, την εσωτερική ωραιότητα (*pulchritudo*), την ευαρμοστία (*concinnitas*) και τη νοηματική συνοχή των αρχιτεκτονικών έργων.

Ο αρχιτεκτονικός κόσμος³³, ως απόλυτη ευταξία του χώρου ζωής, αντανακλά την αρμονική γεφύρωση της ιδεατής νομοθεσίας του ατομικού νου με τις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες εφαρμογής της. Με άλλα λόγια, υποστηρίζουμε ότι ο αρχιτεκτονικός κόσμος, όπως τον συλλαμβάνει ο Αλμπέρτι, οριοθετεί το πεδίο επικοινωνίας ανάμεσα στην ιδέα και την ύλη, τη σκέψη και την πράξη, τη σύλληψη και την κατασκευή, ενοποιώντας το υποκείμενο με το αντικείμενο στην πλατωνική, συμβολική και θεσμική ίδρυση ενός δημόσιου, κοινωνικού και ιστορικού χώρου. Η ουμανιστική αρχιτεκτονική σκέψη του Αλμπέρτι, ως μια εννοιολογική κατασκευή ηθικών και ιδεατών δομών πριν την υλική τους πραγμάτωση, αντιστοιχεί στη σύλληψη του αρχιτέκτονα ως πνευματικού δημιουργού και ως νομοθέτη μιας ιδεώδους πολιτείας. Η εγγύτητα του αρχιτέκτονα με τον νομοθέτη είχε επισημανθεί άλλωστε από τον Θωμά Ακινάτη στο έργο του *Summa Theologiae*.

Γράφει ο Ακινάτης: «...υπάρχουν δύο τρόποι μέσω των οποίων κάτι συνάγεται από τον φυσικό νόμο –πρώτον, ως συμπέρασμα από τις πρώτες αρχές και δεύτερον ως επιμέρους και συγκεκριμένη εφαρμογή αυτού που έχει διατυπωθεί με γενικούς όρους. [...] Ο δεύτερος τρόπος είναι ανάλογος με αυτόν των τεχνών, στις οποίες γίνεται μία επιμέρους εφαρμογή μίας γενικής και αφηρημένης ιδέας. Για παράδειγμα, ένας αρχιτέκτων πρέπει να πραγματώσει τη γενική ιδέα της οικίας στο σχήμα αυτής ή εκείνης της συγκεκριμένης κατοικίας»³⁴.

5. Η εποχή του Διαφωτισμού: Προσεγγίσεις

Η εποχή του Διαφωτισμού εμπλουτίζει την ουμανιστική κληρονομιά της Αναγέννησης, συνθέτοντας τα δικαιώματα του ανθρώπου με τις νέες ιδέες της Επιστημονικής Επανάστασης³⁵ όπως κωδικοποιήθηκαν στα έργα του Ρενέ Ντεκάρ, του Ισαάκ Νεύτωνα και του Τζον Λοκ τον 17ο αιώνα. Ο αιώνας των Φώτων

αποτελεί το κοινωνικό, πολιτικό και εννοιολογικό εργαστήριο του Μοντερνισμού. Ο Διαφωτισμός, ως μια απόφαση θάρρους του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου, όπως υποστηρίζει ο Ιμμάνουελ Καντ³⁶, θεμελιώνεται πάνω στην πίστη για τις απεριόριστες δυνατότητες του ανθρώπινου λόγου και συγκροτεί έναν επιστημονικό Ουμανισμό, όπου η δημόσια διακήρυξη των ηθικών αξιών εγγράφεται σε ένα πολιτικό σχέδιο³⁷ χειραφέτησης του ανθρώπου από καταπιεστικές μορφές εξουσίας και αυθεντίας.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Παναγιώτη Κονδύλη³⁸, μια βασική εννοιολογική διάσταση του Διαφωτισμού των Γάλλων «*philosophes*» είναι ένας ηθικός θεϊσμός που αναγνωρίζει στην έλλογη αρχιτεκτονική του νευτώνειου σύμπαντος την απόδειξη ενός θεϊκού σχεδίου, τον συμβολικό χώρο μιας τελεολογικής δομής του κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο η «καλή» φύση του Διαφωτισμού μετατρέπεται σε ύψιστη κανονιστική βαθμίδα δικαιοδοσίας, σε απόλυτο γνώμονα της αληθείας, ο οποίος εδράζεται στο εσωτερικό ηθικό αίσθημα του ανθρώπου (*moral sense*). Η φυσική θρησκεία του ανθρώπινου λόγου που συνοδεύει την παραπάνω θεώρηση συλλαμβάνει την εγγύτητα του ωραίου, του αγαθού και του αληθινού, σε μια Στωική και Νεοπλατωνική προοπτική γεφύρωσης της ηθικής με την αισθητική³⁹. Με άλλα λόγια, ο Διαφωτισμός επιχειρεί να συνενώσει το λόγο με την αίσθηση μέσα από μια νέα ηθική και πολιτική διδασκαλία που θεμελιώνεται στην ιδέα της φύσης.

6. Ο Ετιέν-Λουί Μπουλλέ και το κείμενο *Architecture, Essai sur l'Art*

Θεωρούμε πως η αρχιτεκτονική σκέψη του Ετιέν-Λουί Μπουλλέ (Etienne-Louis Boullée 1728-1799) εγγράφεται πλήρως στο παραπάνω εννοιολογικό πλαίσιο του Διαφωτισμού, στο βαθμό που στοιχειοθετεί μια απόπειρα γεφύρωσης του λόγου με την αίσθηση και του ουμανισμού με το θετικισμό, στο πεδίο των αρχιτεκτονικών ερευνών. Μέσα από το κείμενο *Architecture, Essai sur l'Art* και τα σχέδια που το συνοδεύουν, ο Μπουλλέ επιχειρεί να αναδείξει την ποιητική, μεταφορική, οραματική και καλλιτεχνική διάσταση της αρχιτεκτονικής ιδέας, την πνευματική επινόηση και τη διανοητική σύλληψη που τη θεμελιώνουν, παράλληλα με την επιστημονική, μηχανική της ωφέλεια.

Γράφει ο Μπουλλέ: «Τι είναι η αρχιτεκτονική; Θα την προσδιόριζα, όπως ο Βιτρούβιος, ως την τέχνη του κτίζειν; Όχι. Υπάρχει σε αυτόν τον ορισμό ένα τεράστιο λάθος. Ο Βιτρούβιος συγχέει το αποτέλεσμα με την αιτία. Πρέπει πρώτα να συλλάβεις για να επιτελέσεις (*il faut concevoir pour effectuer*). Οι πρόγονοι πατέρες μας δεν έκτισαν τις καλύβες τους παρά αφού είχαν συλλάβει την ιδέα τους, το ίνδαλμα τους, τη διανοητική τους παράσταση. Είναι αυτή η δη-

μιουργία του πνεύματος (*création, production de l'esprit*) που συνιστά και προσδιορίζει την αρχιτεκτονική... Η τέχνη του κτίζειν είναι συνεπώς μία τέχνη συμπληρωματική, που μας φαίνεται πρέπει να την ονομάσουμε επιστημονικό τμήμα της αρχιτεκτονικής. Η τέχνη καθαυτή και η επιστήμη, ιδού αυτά που πιστεύουμε ότι οφείλουμε να διαχωρίσουμε μέσα στην αρχιτεκτονική»⁴⁰.

Διαχωρίζοντας με σαφήνεια την αρχιτεκτονική ως τέχνη από την αρχιτεκτονική ως επιστήμη, ο Μπουλλέ αναγνωρίζει τη σύνθετη φύση της αρχιτεκτονικής δημιουργίας, η οποία επιχειρεί να συνενώσει τις καλές με τις μηχανικές τέχνες και τη θεωρητική σύλληψη με την πρακτική χρησιμότητα, ακολουθώντας τη γραμμή σκέψης του Αβά Μπαττώ⁴¹. Υπό αυτήν την προοπτική, τα οραματικά σχέδια του Μπουλλέ, τα οποία νοούνται σε άρρηκτη ενότητα με το κείμενο, αναλαμβάνουν τον δημόσιο ρόλο να απεικονίσουν τα μεγάλα ηθικά ζητήματα της αρχιτεκτονικής ως τέχνης στο αντικειμενικό πεδίο μιας εποπτικής, επιστημονικής και αντιληπτικής γεωμετρικής γλώσσας. Η καθολική αναγνωσιμότητα των σχεδίων του Μπουλλέ υποβάλλει την ηθική ενότητα των προθέσεων που τα γεννούν και τη συνοχή του κοινωνικού χαρακτήρα που τους αρμόζει. Σε αυτό το πλαίσιο, η αρχιτεκτονική μετατρέπεται σε μια συμβολική γλώσσα των ανθρωπίνων αξιών και των πολιτειακών θεσμών, σε ένα δημόσιο χωρικό λόγο που μετασχηματίζει την αφηρημένη ιδέα του νου σε ποίηση (*poésie de l'art*)⁴².

Η αρχιτεκτονική ποίηση προσδιορίζεται από τον Μπουλλέ ως η τέχνη ενεργοποίησης της φύσης μέσα στο αρχιτεκτονικό έργο (*l'art de mettre la nature en oeuvre*)⁴³. Το εν-έργω-τίθεσθαι της αλήθειας, της φύσης και του φωτός μέσα στην αρχιτεκτονική, για να χρησιμοποιήσουμε μία έκφραση του Μάρτιν Χάιντεγγερ⁴⁴, συγκροτεί την αισθητή παρουσίαση ενός ανώτερου ηθικού και πνευματικού νοήματος, γεννώντας το νοητό κάλλος. Ο πλατωνικός απριωρισμός της ορθολογικής σκέψης του Μπουλλέ συλλαμβάνει τις έμφυτες ιδέες του νου ως κανονιστικά πλαίσια νοηματοδότησης των αισθητών δεδομένων του εμπειρικού κόσμου, σε μια γραμμή που δεν απέχει πολύ από την «Κοπερνίκεια Στροφή» του Ιμμάνουελ Καντ. Σε αυτήν την προοπτική, η σύλληψη της ιδέας της αρχιτεκτονικής από τον Ιμμάνουελ Καντ νοηματοδοτεί με νέο τρόπο τη σκέψη του Μπουλλέ. Στο κεφάλαιο της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* το οποίο τιτλοφορείται «Αρχιτεκτονική του Καθαρού Λόγου», ο Καντ γράφει: «Το σχήμα που δεν διαγράφεται σύμφωνα με μία ιδέα, δηλαδή βάσει του κύριου σκοπού του λόγου, αλλά εμπειρικά σύμφωνα με τυχαία προσφερόμενους σκοπούς, αποφέρει τεχνική ενότητα, εκείνο όμως που απορρέει σύμφωνα μόνο με μία ιδέα –όπου ο λόγος υπαγορεύει τους σκοπούς a priori και δεν τους περιμένει εμπειρικά– θεμελιώνει αρχιτεκτονική ενότητα»⁴⁵. Υποστηρίζουμε πως η εννοιολογική διάκριση της τεχνικής από την αρχιτεκτονική, όπως περιγράφεται από τον Καντ, αντι-

στοιχεί πλήρως στο διαφορισμό της επιστημονικής από την ποιητική διάσταση του δομείν, όπως αναπτύσσεται από τον Μπουλλέ. Με άλλα λόγια, ο Καντ και ο Μπουλλέ συλλαμβάνουν την αρχιτεκτονική ως τέχνη των συστημάτων, ως ένα σχέδιο οργάνωσης και ενοποίησης της αισθητής πολλαπλότητας του εμπειρικού κόσμου κάτω από την ηθική ενότητα μιας ιδέας.

7. Η εποχή του Μοντερνισμού: Ερμηνείες

Ο ουτοπικός, πολεοδομικός και αρχιτεκτονικός λόγος του Ετιέν-Λουί Μπουλλέ παραλαμβάνεται από την αρχιτεκτονική σκέψη των πρωτοποριών του 20ού αιώνα και εγγράφεται στο πλαίσιο ενός νέου βιομηχανικού ανθρωπισμού. Το καλλιτεχνικό όραμα και η μαζική βιομηχανική παραγωγή, η ατομική ιδιοφυία και η συλλογική ευτυχία, η εσωτερική αρετή και η εξωτερική πρόοδος προσανατολίζουν τη σκέψη του Μοντερνισμού στις εννοιολογικές δομές της εποχής του Διαφωτισμού. Υπό αυτή την προοπτική, θεωρούμε ότι ο αρχιτεκτονικός και πολεοδομικός Μοντερνισμός μπορεί να χαρακτηριστεί *Βιομηχανικός Ουμανισμός*, σε άμεση αναλογία με τον *Καλλιτεχνικό Ουμανισμό* της Αναγέννησης και τον *Επιστημονικό Ουμανισμό* του Διαφωτισμού⁴⁶.

Ο Μεσοπόλεμος, ως κεντρική περίοδος θεμελίωσης του αρχιτεκτονικού και του πολεοδομικού Μοντερνισμού, χαρακτηρίζεται από την ελπίδα της ειρήνης, της επικοινωνίας και της συνεργασίας μεταξύ των λαών, η οποία συνοδεύει το τέλος του καταστροφικού Α' Παγκοσμίου Πολέμου⁴⁷. Η πιεστική ανάγκη της ανοικοδόμησης των πόλεων, της στέγασης του πληθυσμού και της ηθικής αναγέννησης του ανθρώπου οδηγούν σε μια διεθνιστική, οικουμενική και αντικειμενική αρχιτεκτονική γλώσσα που προτάσσει τις αξίες της απλότητας, της αφαίρεσης, της αλήθειας και της οικονομίας ως απαραίτητα στοιχεία ενός νέου συλλογικού τρόπου ζωής των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Ο αρχιτεκτονικός Μοντερνισμός⁴⁸ χαρακτηρίζεται από την αισιόδοξη αναζήτηση ενός διάφανου χώρου που μπορεί να δημιουργήσει καθαρές διανοητικές και ηθικές συγκινήσεις, συνθέτοντας την απλή γεωμετρία μιας ιδεατής σύλληψης με την πραγματική λειτουργία μιας μηχανιστικής λογικής, σε μια ορατή κατασκευαστική τάξη.

8. Ο Λε Κορμπυζιέ και το μανιφέστο *Vers une Architecture*

Το μανιφέστο *Vers une Architecture*⁴⁹, το οποίο συμπυκνώνει τις ιδέες της «πουριστικής» διαδρομής του Λε Κορμπυζιέ (de Corbusier) από το 1918 έως το 1923, αποτελεί διάσημο κείμενο του αρχιτεκτονικού και του πολεοδομικού Μο-

ντερνισμού. Το *Vers une Architecture* συγκεντρώνει ένα σύνολο άρθρων που γράφτηκαν για το περιοδικό *L'Esprit Nouveau*, αποκαλύπτοντας την απόπειρά του Λε Κορμπυζιέ να γεφυρώσει τα ιδεαλιστικά και ρομαντικά διδάγματα από τη μαθητεία του στη Σχολή Τέχνης της Λα-Σω-ντε-Φον⁵⁰ με έναν μηχανιστικό θετικισμό που οφείλεται στην επαφή του με το γερμανικό κίνημα της *Deutsche Werkbund*⁵¹ και την εργασία του στους αδελφούς Περρέ. Το μείζον αυτό κείμενο προβάλλει διαρκώς το αίτημα σύνδεσης της αρχιτεκτονικής ως καθαράς τέχνης με το θετικισμό της μηχανής, ως προτύπου ηθικής υγείας, αποτελεσματικότητας και λογικής σκέψης.

Γράφει ο Λε Κορμπυζιέ: «Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ [με κεφαλαία γράμματα] είναι ένα γεγονός της τέχνης (*un fait d'art*), ένα φαινόμενο διανοητικής συγκίνησης, έξω και πάνω από τα ζητήματα της κατασκευής. Η Κατασκευή ΣΤΟΧΕΥΕΙ ΣΤΗ ΣΤΕΡΕΟΤΗΤΑ. Η Αρχιτεκτονική ΣΤΟΧΕΥΕΙ ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗ [...] Η αρχιτεκτονική είναι... “καθαρή δημιουργία του πνεύματος” (*pure création de l'esprit*)»⁵². Έτσι, η εννοιολογική διάκριση της αρχιτεκτονικής ως πνευματικής δημιουργίας από την αρχιτεκτονική ως αισθητή και μηχανική κατασκευή (*Architecture, esthétique de l'ingénieur*) προσδιορίζει τους δύο κύριους νοηματικούς χώρους του κειμένου⁵³. Σε αυτό το πλαίσιο, το μανιφέστο *Vers une Architecture* αναλαμβάνει διπλό ρόλο: τη διατύπωση της απόλυτης νομοθεσίας των αιώνιων αρχών της αρχιτεκτονικής ως καθαράς δημιουργίας του πνεύματος και την επισήμανση της μηχανικής, τεχνολογικής και κατασκευαστικής διάστασης του οικοδομείν ως χρήσιμου και μαζικού εργαλείου κατοίκησης (*machine à habiter*)⁵⁴. Η ηθική ιδιοφύα του Λε Κορμπυζιέ έγκειται στη νοητή σύνδεση που καταφέρει να εντοπίσει ανάμεσα στους Κλασικούς, αιώνιους και οικουμενικούς νόμους της αρχιτεκτονικής ως τέχνης, όπως συμπυκνώνονται στον Παρθενώνα και στη σύγχρονη, Μοντέρνα βιομηχανική παραγωγή, την αρχιτεκτονική ως εργαλείακή επιστήμη της Νεωτερικότητας, όπως αποκρυσταλλώνεται στο παράδειγμα του αυτοκινήτου⁵⁵.

Ο Λε Κορμπυζιέ υποστηρίζει πως η αιτιακή, ψυχρή λογική του μηχανικού υπολογισμού (*raison froide*)⁵⁶ μπορεί να γεφυρωθεί με την ανώτερη ηθική νομοθεσία μιας πνευματικής πρόθεσης, μιας κατάφασης (*affirmation*)⁵⁷, μέσα από την έννοια του πολιτισμού (*civilisation*) ως συμβολικού χώρου σύνθεσής τους⁵⁸. Ο πολιτισμός, ως ενότητα των τεχνολογικών εργαλείων με τις κοινωνικές αξίες που τους αντιστοιχούν, συγκροτεί την επικράτεια γεφύρωσης του υλικού παράγοντα με τον πνευματικό παράγοντα, με σκοπό την ηθική νοηματοδότηση του ανθρώπινου χώρου ζωής. Στην προοπτική του Λε Κορμπυζιέ, η έννοια του πολιτισμού, ως συμβολική έκφραση της κοινωνίας και ως ιδεατός τύπος της τάξης του χώρου, ενοποιεί το πνεύμα με τη μηχανή, την ιδέα με την ύλη και την ηθική δημιουργία του αρχιτέκτονα με τη χρήσιμη επιστήμη του μηχανικού.

9. Συμπεράσματα: Η αρχιτεκτονική ως εννοιολογική και χωρική ενότητα του πολιτισμού

Συμπερασματικά, το παρόν άρθρο διαπιστώνει αντιστοιχίες, αναλογίες και ανταποκρίσεις ανάμεσα στις εννοιολογικές δομές της αρχιτεκτονικής σκέψης του Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι, του Ετιέν-Λουί Μπουλλέ και του Λε Κορμπυζιέ. Οι εννοιολογικές αυτές δομές συγκροτούνται γύρω από τους συσχετισμούς της ιδέας με την ύλη, της νόησης με την αίσθηση και του πνεύματος με τη μηχανή, ως μεταμορφώσεις, σε διαφορετικές ιστορικές εποχές, της θεμελιώδους σχέσης ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο όπως συλλαμβάνεται στην ευρωπαϊκή Νεωτερικότητα. Οι εννοιολογικές διαφοροποιήσεις της ιδέας από την ύλη στον Αλμπέρτι, του λόγου από την αίσθηση στον Μπουλλέ, και του πνεύματος από τη μηχανή στον Λε Κορμπυζιέ φανερώνουν τη διπλή φιλοσοφική δομή σύλληψης της αρχιτεκτονικής ως αφηρημένου, ιδεατού νόμου και ως συγκεκριμένης, αισθητής και λειτουργικής κατασκευής. Η αρχιτεκτονική ως αφηρημένη δόμηση, ως ποίηση και ως τέχνη διακρίνεται από την αρχιτεκτονική ως συγκεκριμένη οικοδόμηση, ως επιστήμη και ως μηχανική και από τους τρεις αρχιτέκτονες, διανούγοντας το αίτημα γεφύρωσής τους.

Η έννοια του κόσμου στον Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι, η έννοια της φύσης στον Ετιέν-Λουί Μπουλλέ και η έννοια του πολιτισμού στον Λε Κορμπυζιέ αναλαμβάνουν να συγκροτήσουν την αντικειμενική επικράτεια επικοινωνίας, αλληλεπίδρασης και ένωσης της αρχιτεκτονικής ως πνευματικής σύλληψης με την αρχιτεκτονική ως υλική κατασκευή. Ο κόσμος, η φύση και ο πολιτισμός, ως ύψιστες κανονιστικές βαθμίδες δικαιοδοσίας, αποτελούν τις συμβολικές δομές και τα λογικά σχήματα του νου που συνθέτουν τους παραπάνω εννοιολογικούς διύσμούς, διαμορφώνοντας έναν ηθικό ιδεατό τύπο της αρχιτεκτονικής ως επιστήμης του ανθρώπινου χώρου ζωής. Συνεπώς, το αρχιτεκτονικό αίτημα της Νεωτερικότητας, όπως αποκρυσταλλώνεται στα κείμενα του Λέον Μπατίστα Αλμπέρτι, του Ετιέν-Λουί Μπουλλέ και του Λε Κορμπυζιέ θεμελιώνεται σε ένα σύστημα ηθικών, πολιτικών και κοινωνικών ιδεών που εγγράφονται στη δομή του Νεωτερικού αρχιτεκτονικού χώρου ζωής. Με άλλα λόγια, ο αρχιτεκτονικός χώρος της Νεωτερικής Εποχής διεκδικεί μία διακριτή συμβολή στο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι και νοείται ως σύμβολο εννοιών και αξιών. Επιπλέον, η εξέταση των γραπτών λόγων του Αλμπέρτι, του Μπουλλέ και του Λε Κορμπυζιέ απέδειξε πως η αρχιτεκτονική σκέψη και πράξη βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με τους φιλοσοφικούς ορίζοντες κάθε εποχής, ενσωματώνοντας κοινωνικές ιδεολογίες και θεμελιώδεις πολιτισμικές κοσμοθεωρητικές στάσεις της ιστορικής εξέλιξης. Συνεπώς, η αρχιτεκτονική σκέψη και πράξη συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση του συνολικού πνεύματος μιας εποχής. Σε αυτό το πλαί-

σιο, αναγνωρίζουμε στην αρχιτεκτονική θεωρία των Νέων Χρόνων μια ορθολογική επιστήμη του πνεύματος και μια ποιητική τέχνη του ανθρώπου που μπορούν να συμβάλλουν στη δόμηση της εννοιολογικής και χωρικής συνοχής του σύγχρονου πολιτισμού.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο αποτελεί επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη μορφή ορισμένων ιδεών της Διαδοκτικής Διατριβής με τίτλο *Εννοιολογικές Δομές της Αρχιτεκτονικής Σκέψης*. Leon Battista Alberti - Etienne-Louis Boullée - Le Corbusier, η οποία εκπονήθηκε από τον γράφοντα στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Ε.Μ.Π. και υποστηρίχθηκε με επιτυχία το 2005.

2. Βλ. Ernst Cassirer, *Δοκίμιο για τον Άνθρωπο, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία του Ανθρώπινου Πολιτισμού* (μτφ. Τάκης Κονδύλης), Κάλβος, Αθήνα 1972, σ. 40.

3. Για μία ανάλυση της μαζικής κουλτούρας βλ. Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα* (επιλογή κειμένων, μετάφραση και εισαγωγή: Ζήσης Σαρίκας), ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1984.

4. Βασική κριτική έκδοση αναφοράς: Leon Battista Alberti, *L'Architettura [De Re Aedificatoria]*, (επιμέλεια λατινικού κειμένου και μετάφραση: Giovanni Orlandi, εισαγωγή-σημειώσεις: Paolo Portoghesi), τόμ. 1, 2, Edizioni Il Polifilo, Milano 1966. Βλ. ακόμα: Leon Battista Alberti, *On the Art of Building in Ten Books* (μτφ. Joseph Rykwert/Neil Leach/Robert Tavernor), The MIT Press, Cambridge, Massachusetts/London 1988, και Leon Battista Alberti, *L'Art d'Edifier* (μτφ. από τα λατινικά, εισαγωγή, σχόλια: Pierre Caye/Françoise Choay), Centre National du Livre, Editions du Seuil, Paris 2004.

5. Βλ. Helen Rosenau (επιμ.), *Boullée's Treatise on Architecture, A Complete Presentation of the «Architecture, Essai sur l'Art», which forms Part of the Boullée Papers (Ms. 9153) in the Bibliothèque Nationale, Paris*, London, Alec Tiranti Ltd., 1953 και Etienne-Louis Boullée, «Architecture. Essai sur l'Art», στο Etienne-Louis Boullée, *L'Architecte Visionnaire et Néoclassique*, επιμέλεια-παρουσίαση κειμένων: J.-M. Pérouse de Montclos, Collection Savoir: Sur l'Art, Hermann, Editeurs des Sciences et des Arts, Paris 1993, σσ. 41-182.

6. Βλ. Le Corbusier, *Vers une Architecture*, νέα αναθεωρημένη έκδοση, εμπλουτισμένη με ανέκδοτη επιστολή του συγγραφέα δημοσιευμένη από τον Eugène Claudius-Petit, Collection de «L'Esprit Nouveau», Editions Librairie Arthaud, Paris 1977· ελληνική έκδοση: Le Corbusier, *Για μία Αρχιτεκτονική*, (μτφ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Εκκρεμές, Αθήνα 2004).

7. Βλ. Immanuel Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Α. Γιανναράς, τόμος 2ος, εκδόσεις Παπαζήση, 1979, σσ. 15-17.

8. Βλ. Jean Piaget, *Στρουκτουραλισμός*, Καστανιώτης, Αθήνα 1972, σ. 32.

9. Βλ. F. de Saussure, *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* (Μετάφραση, σχόλια, προλογ. σημείωμα: Φ. Δ. Αποστολόπουλου, Εκδόσεις Παπαζήση, 1979, σσ. 44-45 και Roland Barthes, «Eléments de Sémiologie», στο *Κείμενα σημειολογίας*, Μπενβένιστ, Μπαρτ, Ντεριντά, Πιρς, Φουκώ (Επιλογή, μετάφραση: Κ. Παπαγιώργης, Νεφέλη, 1981, σ. 57.

10. Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Οι Λέξεις και τα Πράγματα, Μία Αρχαιολογία των Επιστημών του Ανθρώπου* (μτφ. Κ. Παπαγιώργης), Γνώση, Αθήνα 1993, σ. 17.

11. Βλ. Giambattista Vico, *The First New Science* (επιμέλεια, μετάφραση: Leon Pompa), Cambridge University Press, Cambridge 2002.

12. Βλ. Wilhelm Dilthey, «Η Κατανόηση άλλων Προσώπων και των Εκφάνσεων της Ζωής τους», στο Γ. Κουζέλης/Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996, σσ. 117-136.

13. Βλ. R. G. Collingwood, *The Idea of History, Revised Edition with Lectures 1926-1928* (εισαγωγή: Jan van Der Dussen), Oxford University Press, Oxford/New York 1946/1993, σσ. 215-230.

14. Arthur O. Lovejoy, *Essays in the History of Ideas*, The Johns Hopkins Press, Baltimore/London 1948.

15. Quentin Skinner, *Visions of Politics, Volume I: Regarding Method*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

16. Βλ. Melvin Richter, «Begriffsgeschichte and the History of Ideas» στο *Journal of the History of Ideas* 48, 1987, σσ. 247-263.

17. Βλ. Françoise Choay, *The Rule and the Model: on the Theory of Architecture and Urbanism*, The MIT Press, 1997, σσ. 4-5, 15-33, 271-285.

18. Βλ. Michael Baxandall, *Giotto and the Orators, Humanist Observers of Painting in Italy and the Discovery of Pictorial Composition, 1350-1450*, Oxford, Clarendon Press, London 1971, σσ. 121-139.

19. Βλ. Emil Kaufmann, «Three Revolutionary Architects, Boullée, Ledoux and Lequeu», στο *Transactions of the American Philosophical Society*, Τόμος 42, Μέρος 3, 1952, σσ. 431-559, ειδικ. σσ. 435, 473.

20. Βλ. Jean-Marie Pérouse de Montclos, *Etienne-Louis Boullée (1728-1799), De l'Architecture Classique à l'Architecture Révolutionnaire* (πρόλογος: André Chastel), Arts et Métiers Graphiques, Paris, 1969 και Jean-Marie Pérouse de Montclos, *Etienne-Louis Boullée*, Flammarion, Paris 1994.

21. Βλ. Kenneth Frampton, *Le Corbusier*, Thames & Hudson Ltd, London 2001.

22. Βλ. Charles Jencks, *Le Corbusier and the Continual Revolution in Architecture*, The Monacelli Press, New York 2000.

23. Βλ. Γιάκομπ Μπούρκχαρτ, *Ο Πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία* (μτφ. Μ. Τοπάλη), Νεφέλη, Αθήνα 1997, σσ. 11-95.

24. Βλ. Paul Oskar Kristeller, «The Medieval Antecedents of Renaissance Humanism», στο Paul Oskar Kristeller, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, California 1964, σσ. 147-165.

25. Βλ. Eugenio Garin, *Moyen Age et Renaissance*, Editions Gallimard, 1969, σ. 8.

26. Βλ. Γιάκομπ Μπούρκχαρτ 1997 ό.π. σσ. 11-95, 102-112 και Denys Hay (επιμ.), *The Age of the Renaissance*, Mc Graw-Hill Book Company, N.Y., Toronto, London, Sydney, Thames & Hudson, London 1967, σσ. 9-10, καθώς και Cesare Vasoli, «The Renaissance Concept of Philosophy», στο Charles B. Schmitt/Quentin Skinner (επιμ.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, 1988, σσ. 57-62.

27. Βλ. Leon Battista Alberti, *On Painting and On Sculpture*, The Latin texts of De Pictura and De Statua, (έκδοση με μετάφραση, εισαγωγή και σημειώσεις του Cecil Grayson), Phaidon Press Limited, London 1972.

28. Βλ. Giulio Carlo Argan, «The Architecture of Brunelleschi and the Origins of Perspective Theory in the Fifteenth Century» στο *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, IX, 1946, σσ. 96-121, ειδικ. σσ. 96-97.

29. Βλ. Leon Battista Alberti, *L'Architettura [De Re Aedificatoria]* (επιμέλεια λατινικού κειμένου και μετάφραση: Giovanni Orlandi, εισαγωγή-σημειώσεις: Paolo Portoghesi), τόμος 1, Edizioni Il Polifilo, Milano, 1966, σ. 15. [Η απόδοση στα Ελληνικά είναι του γράφοντος.]

30. Στο ίδιο, σσ. 11-13.

31. Στο ίδιο, σ. 13.

32. Βλ. Jan Bialostocki, «The Power of Beauty, A Utopian Idea of Leone Battista Alberti» στο *Studien zur Toskanischen Kunst*, Festschrift für Ludwig Heinrich Heydenreich, zum 23 März 1963, Prestel-Verlag, München, Gedruckt bei C. Brugel & Sohn, Augsburg, 1964, σσ. 13-19.

33. Βλ. Leon Battista Alberti, *L'Architettura [De Re Aedificatoria]* (επιμέλεια λατινικού κειμένου και μετάφραση: Giovanni Orlandi, εισαγωγή-σημειώσεις: Paolo Portoghesi), τόμος 2, Edizioni Il Polifilo, Milano 1966, σσ. 441-449 και σσ. 811-825.

34. Βλ. St. Thomas Aquinas, *On Politics and Ethics* (μετάφραση, επιμέλεια: Paul E. Sigmund) W.W.Norton & Company, New York/London, 1988, σ. 53 [Qu. 95/2]. [Η απόδοση στα Ελληνικά είναι του γράφοντος.]

35. Βλ. Herbert Butterfield, *Η Καταγωγή της Σύγχρονης Επιστήμης (1300-1800)* (μτφρ. Ι. Αρζόγλου/Α. Χριστοδουλίδης), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994.

36. Βλ. Mendelssohn, Kant, Hamann, Wieland, Riem, Herder, Lessing, Erhard, Schiller, *Τι είναι Διαφωτισμός*, (μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος), Κριτική, Αθήνα 1989, σ. 19.

37. Βλ. Ch. Stricklen, «The Philosophers' Political Mission: the Creation of an Idea» στο *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 86, 1971, σσ. 137-228.

38. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Α', 2η Έκδοση, Θεμέλιο, 1998, σσ. 28-152, 418-435.

39. Στο ίδιο σσ. 242-257, 261-264 και W. Windelband/H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τόμ. Β' (μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος), 2η Έκδοση, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1995, σσ. 275-315.

40. Βλ. Etienne-Louis Boullée, «Architecture. Essai sur l'Art», στο Etienne-Louis Boullée, *L'Architecture Visionnaire et Néoclassique* (επιμέλεια-παρουσίαση κειμένων J.-M. Pérouse de Montclos) Collection Savoir: Sur l'Art, Hermann, Editeurs des Sciences et des Arts, Paris 1993, σ. 45. [Η απόδοση στα Ελληνικά είναι του γράφοντος.]

41. Βλ. Paul Oskar Kristeller, «The Modern System of the Arts» στο *Renaissance Thought and the Arts, Collected Essays* (εμπλουτισμένη έκδοση με νέο επίλογο), Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1990, σσ. 196-200.

42. Βλ. Etienne-Louis Boullée, «Architecture. Essai sur l'Art» ό.π., σ. 21.

43. Στο ίδιο, σ. 30.

44. Βλ. Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Η Προέλευση του Έργου Τέχνης* (εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Γ. Τζαβάρα), εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα/Γιάννινα 1986, σσ. 59-62, σσ. 60, σημ. 69.

45. Βλ. Immanuel Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου, Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία* (εισαγωγή, μετάφραση, παρατηρήσεις: Μ. Φ. Δημητράκοπούλου, Αθήνα 1999, σ. 461.

46. Βλ. Kenneth Frampton, *Μοντέρνα αρχιτεκτονική, Ιστορία και Κριτική* (επιστ. επιμέλεια: Α. Κούρκουλας, μτφ. Θ. Ανδρουλάκης/Μ. Παγκάλου) Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σσ. 22-28 και Leonardo Benevolo, *History of Modern Architecture, Volume One, The Tradition of Modern Architecture*, The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts 1977, σσ. xxiii-xxxiv και Christian Norberg-Schulz, *Meaning in Western Architecture*, Studio Vista, London 1975, σ. 332.

47. Βλ. E. Burns, *Ευρωπαϊκή ιστορία, Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεώτερης Ευρώπης*, τόμ. Β', (επιμέλεια, εισαγωγή: Ι. Σ. Κολίopoulos), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 311-358.

48. Βλ. Leonardo Benevolo, *Histoire de l'Architecture Moderne 2. Avant-Garde et Mouvement Moderne (1890-1930)* (μτφ. V. και J. Vicari) Dunod, BORDAS, Paris 1979 και Παναγιώτης Τουρνικιώτης, *Κριτική Προσέγγιση των Θεωριών της Αρχιτεκτονικής*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997, σσ. 61-68.

49. Βλ. Le Corbusier, *Vers une Architecture*, ό.π. σημείωση 6.

50. Βλ. H. Allen Brooks, *Le Corbusier's Formative Years, Charles-Edouard Jeanneret at La-Chaux-de-Fonds*, The University of Chicago Press, Chicago/London, 1997.

51. Βλ. Le Corbusier, (Ch.-E. Jeanneret), *Les Voyages d'Allemagne, Carnets*, Electa architecture, Milano 2002.

52. Βλ. Le Corbusier, *Vers une Architecture*, ό.π., σ. 9. [Η απόδοση στα Ελληνικά είναι του γράφοντος.]

53. Στο ίδιο, σσ. IV-V, 3-10, 161-183.

54. Στο ίδιο, σ. 73.

55. Βλ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, «Ιδεαλισμός και Ορθολογισμός, Η Αντίληψη της Αρχιτεκτονικής του Le Corbusier», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, Τεύχος 16, Ιαν.-Φεβρ. 1988, σσ. 43-47

56. Βλ. Le Corbusier, *Vers une Architecture*, ό.π., σ. 85

57. Στο ίδιο, σ. 139.

58. Στο ίδιο, σσ. 5-6.

Τιλ Μπαρσίπ
(Τελ Αχμάρ).
Τοιχογραφία του
ανακτόρου (λεπτ.)
στρατιώτης που
σκοτώνει έναν
αιχμάλωτο,
8ος αιώνας π.Χ.
Αντίγραφο
του Λυσιέν Καβρό.